

PAPER DETAILS

TITLE: Uygur Yazisinin Tarihî Dönemleri ve Yayıldığı Bölgelere Bir Bakış

AUTHORS: Yüsüpcan Yasin

PAGES: 91-103

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/54754>

Uygur Yazısının Tarihî Dönemleri ve Yayıldığı Bölgelere Bir Bakış

Yüsüpcan Yasin *

Özet: Menşei Soğd yazısına dayanmasına rağmen Uygurların elinde bir Türk millî yazısı durumuna getirilen ve yine Uygurların gösterdiği bağılıklar sayesinde Moğollar döneminde üç kıtada yayılan Uygur yazısı, dört döneme ayrılmak üzere yaklaşık 1300 yıllık bir tarihe sahip olmaktadır. Bilhassa, Türklerin hayatı ve düşüncesine ait en önemli eserleri bırakmakla Türk kültürünün gelişme çağlarını müşahade eden bu yazı, İslamiyet sayesinde Türklerce benimsenen Arap alfabesinin Türk kültür muhitinde yavaş yavaş nüfuz kazanması ve Orta Asya'ya doğru açılan Mançu imparatorluğunun uyguladığı kültür hegemonyası yüzünden kaybolmuştur. Bu çalışmamızda söz konusu yazının tarihî dönemleri, yayıldığı bölgeler, bıraktığı vesikalar ve Türk tarihinde ve beynelmilel bir ortamda kazandığı kültürel değerler yeni bir bakış açısından derli toplu olarak ele alınmıştır.

Anahtar sözcükler: Uygurlar, Uygur yazısı, Moğol dönemi

An Overview to The Historical Periods of The Uighur Script and The Areas Which It Spread

Abstract: Despite of its Sogdian origin, The Uighur script became a national script of Turks and at the Mongolian age, it spread in three continents with the Uighurs' endeavour and devotion. It has approximately a 1300-year history with its four period. In particular, this script which witnessed the Turkish cultural development with the most important works of art belonging to the Turks' life disappeared because of the Arab alphabet's ascendancy -which was began to use by courtesy of Islam- and Manchu Empire's cultural hegemony. In this article, the history of the Uighur script, areas which it spread, documents left by the Uighur script and its cultural values at the Turkish history and international atmosphere are examined clearly with a new point of view.

Key Words: Uighurs, Uighur script, Mongolian period

* Doçent, Çin'e bağı Şinkyang Uygur Özerk Bölgesinde Başkent Lisesinde Kıdemli Yüksek Dereceli Tarih Öğretmeni.

Milattan önceki çağlardan itibaren Orta Asya'nın Soğdiana bölgesinde yaşayan Soğdlar (Soğdaklar) yüksek kültürlü ve tüccarlıkla ün kazanmış bir kavimdir. Hatta bir süre Soğdcanın bütün Orta Asya'nın ticari dili durumuna geldiği kabul edilmektedir.¹ Doğu ve Batı arasında yapılan iktisadi ilişkilerde ticari yeteneklerinin üstünlüğüyle Göktürk ve Uygurların siyaset ve diplomasisinde belirli bir ölçüde nüfuz sahibi olan Soğdlar, ticaret, yazı, din ve mimarlık bakımından bu Türk kavimlerini etki altına almak derecesine ulaşmıştır.

Göktürk ve Uygurlara gösterdiği etkileri ilk olarak yazı alanında görülen Soğdların Arami alfabesine dayanan bir yazı sistemi vardır. Moğolistan'da bulunan Bugut yazıtı, Kara Balasağun yazıtı ve Turfan'da bulunan bazı vesikalardan anlaşılmaktadır ki, Göktürkler ve Uygurlar, bir süre Soğd alfabesini Türk alfabesi ile yan yana kullanmışlardır. Bununla kalmayan Uygurlar aynı alfabeyle dayanmak suretiyle yeni bir alfabe yaratmıştı. Soğd yazısına dayanan yeni bir alfabenin niçin türetildiği hakkında söz açılırken, müstaid tacir olan Soğdluların Türk sahasına gelip yerleşmeleri ve hatta yavaş yavaş Türkleşmeleri, Uygur alfabesinin doğmasına ve gelişmesine şiddetle sebep olduğu bildirilmektedir. Uygur alfabesinin Soğd yazısından geldiğini yazan ilk kişi Fahrud-din Mübarek – Şah Merverrudi (1130-1206)dir. Montecorvinolu Johannes 1300 sıralarında aynı alfabaden “*Litterae tarsicas*” diye söz eder. Ancak burada, bu deyişin dayandığı Farsça “tersa” (Hristiyan) sözünü “başka dinden olan, inancı başka olan” diye anlamak gerekir. 13. asrın İran şairlerinden Pur- Baha-i Cami'nin bir kasidesinde “Hatt-i Uyguri” (Uygur alfabesi) ifadesi geçmektedir.² Şunu belirtmek icap eder ki, Kaşgarlı Mahmud'da umumi düşünceler yönünden Türk alfabesi adıyla anılan bu yazının sonra beynelmilel bir ortamda Uygur alfabesi adı altında maruf olduğu Moğolların ayak bastığı her yerde aynı alfabeyle Uygur adına bağlamak yoluyla tanıttıklarından ileri gelmiştir. Çalışmamızda Uygur yazısının tarihî dönemleri, yayıldığı bölgeler ve bıraktığı başlıca vesikalar ve belgeler yeni bir bakış açısından ele alınmakla birlikte söz konusu yazının tarihî süreç içerisinde kazandığı değerler derli toplu olarak tanıtılmaktadır.

Türklerin ikinci millî alfabesi durumuna gelen Uygur alfabesi, Soğdların işlek (kurziv) el yazısından küçük biçim değişiklikleri, harf eklemeleri ve birleştirmeleri ile Türkçeye uydurulmuştur. Önce 3 ünlü ve 15 ünsüzden oluşturulan, sonra 24 harfe doğru inkişaf eden Uygur alfabesi, sağdan sola doğru yazılan bir yazıdır. Harfler umumiyetle birbirine bitiştirilir, yani bitişik karakterde bir yazıdır. Bu yüzden harflerin çok defa başta, ortada ve sonda olmak üzere üç şekli ve muhtelif yazım yöntemleri görülmüştür. Örneğin,

1 Jean- Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s.16, 1994, İstanbul, İşaret Yayınları.

2 *Türk Ansiklopedisi* (“Uygur alfabesi” maddesi), 33.cilt, s.121, 1984, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Maniheist metinlerde harfler bitişik olmakla birlikte birbirinden biraz uzak, Budist metinlerinde daha sık yazılmıştır. Nesturi metinlerinde ise harfler iyice birbirine yanaşıktır. Kütük baskılarında harfler sivrice ve köşelidir. Ama, şu nokta ilginçtir ki, üzerine değinen bilginlerin Uygur alfabesinin eksiklik arzeden bir yazı olduğu hakkındaki görüşü paylaşmaktadırlar. Gerçekten, Türk alfabesi sistemi ile Uygur yazı sistemi mukayese edilirse göze ilk çarpacak olan hususiyet, Uygur alfabesinde ünlülerin noksanlığı ile ünsüzlerin kifayetsizliğidir. Türk alfabesinde ünlü uyumunu tebarüz ettirmek gayesiyle, ünsüzlerin sayısı çoğaltıldığı halde, Uygur harfleri sisteminde ünsüzler bilakis azaltılmıştır. Bu yüzden Uygur alfabesi, Türk dilinin fonetiğini tesbit için, elimizdeki Uygurca metinlerin bolluğuna rağmen, pek de elverişli olamamıştır.³ Buna rağmen, Uygur alfabesi Türklerin elinde çok işlek bir şekilde kullanılmış, bir yandan çok yaygın umumi yazı olarak ihtiyacı karşıladığı gibi, bir yandan da hattatlık sahasında kullanılan bir sanat yazısı haline gelmiştir.⁴

İlim sahasında Uygur alfabesinin 8.asırda kullanılmaya başladığı çoktan beri ileri sürülmüştür. Ama, son zamanlarda Doğu Türkistan'da ortaya çıkan buluntular, Uygur alfabesinin tarihini yeniden tesbit için en önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Uygur arkeoloğu Kurban Veli'nin Turfan'da bulunmuş vesikalara dayanmak suretiyle ileri sürdüğü teze göre, Uygurlar 5. asırda Soğd alfabesinden çıkarılan Uygur alfabesini kullanmağa başlamıştır.⁵ Çin'de ilim sahasında hemen bir zelzele yapan bu görüşün ortaya atılmasıyla Uygur alfabesinin 5. asra kadar çıkan bir başlangıç tarihi gün ışığına çıkmış oluyor. İslamiyetten önce en geniş ölçüde kullanılan ve İslamiyetten sonra da uzun zaman yazılan Uygur alfabesi, Moğol istilas döneminde beynelmilel bir yazı hüviyetini kazanmıştır. Son vesikası 17. asra tekabül eden Uygur alfabesinin tarihi dört döneme ayrılır.

5. asırdan 9. asrın ortalarına kadar olan 1. devrinde Göktürkler ve Uygurlar arasında Türk yazısı hâkim duruma gelmiş olduğundan, Uygur alfabesi kısmen ve sınırlı bir ortamda kullanılmış veya ek yazı rolünü oynamıştır, yani kullanım sahası sadece Uygurlarla münhasır kalmıştı. Turfan'da bulunan ve şimdi Lü-Shün müzesinde muhafaza edilmekte olan 5-7. asırlara ait kazık vesikalar, Moğolistan'da bulunan ve 8. asırdan kalma Ulanhum yazıtı, Türgiş kağanı Bağa Tarhan'ın darbettiği sikkeler aynı dönemin bilinen belgeleridir.

Uygur alfabesinin 2. devri 9. asrın ortalarından 13. asrın başlarına kadardır. Uygur alfabesinin nüfuzu artmaya başlayan bu devrede, Uygurlar din bakımından farklı inanç sistemlerine (*İslamiyet, Budacılık, Maniheizm, Nesturilik vb.*) bağlı kalan üç devlet teşkil etmesine rağmen; idarî, edebiyat,

3 A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi, I*, s.175, 1984, İstanbul, Enderun Kitabevi.

4 Muharrem Ergin, "Türklerde Yazı ve Alfabeler", *Türk Dünyası El Kitabı*, 2.cilt, s. 263.

5 Kurban Veli, *Bizning Tarihiy Yızkırlımız*, Uygurca, s.8, 1986, Ürümqi, Şincang Yaş- Ösmürler neşriyatı.

fen ve ilim sahalarında ve gündelik toplumsal ilişkilerde Uygur alfabesini kullanmıştır. Uygur alfabesi, Uygurların resmî yazısı yerine geçmiştir. Bunun dışında aynı alfabenin kullanım sahası daha genişlemiş ve bütün Türklerin müşterek olarak kullandığı bir yazı olmuştur. Kaşgarlı Mahmud, “Kaşgar’dan Yukarı Çin’e dek, çepçevre bütün Türk ülkelerinde hakanların ve sultanların yarlıqları, mektupları eskiden beri bu yazı ile yazılagelmiştir... Bütün Türk dillerinde kullanılan harfler on sekizdir. Türk yazısı bu harflerle yazılır”⁶ demekle Uygur alfabesinin en geniş kullanılan umumî Türk yazısı durumuna geldiğini bildirmiştir. Bahsedildiği gibi, Karahanlıların Ön Asya’daki Selçuk sultanları ile mükâtebeleri de Uygur harfleri ile Türkçe icra olunuyordu. Yani Karahanlıların resmî dil ve yazıları Uygur yazılı Türkçe idi.⁷ 19. asrın son yıllarından itibaren Barun C. Munsik, Dr. Otto Donner, Klementz, Malov, Aurel Stein, S. Hedin, A. Grünwedel, A.V. Le Coq, P. Pelleot, Kozui Otani ve Çinli bilgin Huang Wen gibi çeşitli memleketlerden gelen bilim adamları, Doğu Türkistan’da ve Kansu Dun-Huang’da yaptıkları gezilerde İslamiyetten önceki Türklere ait Uygur harfli bol el yazmalarını ve kazık vesikalarını bulmuş ve kendi vatanlarına götürmüşlerdir. Muhtevası hukuk, yasa, iktisat, dil, din, astronomi, fal, ilişki, tıp, eğitim, tarih ve edebiyat gibi sahaları ilgilendiren bu belgeler içinde hukuki vesikalar ile din çerçevesine ait tercüme edebiyatı başta gelmektedir. Budacılık tarihinde pek önemli bir yer tutan *Altın Yaruk* (“Altın Işık”), *Shüen-Tsang’ın biyografyası*, *Maitrisimit*, *İki yıldız nom* (“iki kök kitabı”), *İki prensin hikayesi* gibi eserler bunlar arasındadır. Türklerin en eski ve en büyük destanı *Oğuzname* de 1300 yıllarına doğru Turfan’da Uygur alfabesiyle kaleme alınmıştı.⁸ Saf bir Türk hukuk düşüncesini bünyesinde barındıran ve Budacılık ve Maniheizm’in hiç bir izlerini taşımayan bu destan, Türklerin tarihi ve kültürünü anlamak bakımından büyük önemi haiz bir eserdir. Burhancılık, Maniheizm ve kısmen Nesturilik muhitinde kalan Uygurların metinlerinin işlenmesi ve yayınlanmasında II. Dünya Savaşı’ndan önce A. von Le Coq, F.W.K. Müller, W.Radloff, S.E. Malov, P.Pelliot, C.Huart, W. Bang, A.von Gabain, R.R.Arat, G.J. Ramestedt, Haneda Toru gibi bilginler çaba gösterdi. II. Dünya Savaşı’ndan sonra da Almanya, Macaristan, Japonya, Amerika, Türkiye ve Çin’de birçok bilim adamı aynı yolda çalışmalar sürdürmüştür. İslamiyet sahası içinde kalan Karahanlılar döneminde Uygur alfabesiyle yazılan metinlerden günümüze ulaşabilen eserler, sadece son zamanlarda Herat’ta istinsah edilen *Kutadgu Bilig*, 20. asrın başlarında Kırgızistan topraklarında Tereksay kanyonundaki bir kayada bulunan kitabeler içindeki 10. asrın sonu ile 11. asrın başlarına ait olan bir yarlık, 1930’da Talas ırmağı havzasında yapılan Sarığ kazılarında elde edilen humlar üzerindeki

6 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat -it -Türk*, I, s. 8, 10, 1985, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

7 A.Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 81, 1981, İstanbul, Enderun Kitabevi.

8 Paul Pelliot, *Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuzhan Destanı Üzerine*, s.103, 1995, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

yazmalar ve 1898'de Yarkent'te bulunan üç parça antlaşma belgesi ile 20. asrın başlarında Makarten'in Hoten'de bulunduğu 24 parça el yazması ve Tacikistan'da bulunan 1012-1020 yılları arasına ait ve üzerine Yusuf Kadir Han'ın adı yazılan sikkelerdir.⁹

Uygur alfabesinin 2. devrinin en mühim özelliklerinden biri Kitanların aynı alfabeyi örnek almak yoluyla yeni bir yazı sistemine kavuşmasıdır. Kitan devletinin (916-1125) kurulmasında, Uygurlardan yetişen siyaset adamlarının, komutanların, aydınların ve zanaatçıların büyük emekleri geçmiştir. Kitanların yaşam sahalarında da Türk kültürünün izleri görülmüştür. Kitanlar, asıl Çin karakterlerine dayanan Büyük Kitan yazısıyla Uygur alfabesine dayanan Küçük Kitan yazısını kullanıyordu. Bu hususta Çin yıllıklarından Liao-şi'de (64. bölüm) ilgi çekici bilgiler vardır: "Uygur elçilik kurulu geldiği zaman, onların dillerini anlayan hiç kimse çıkmamıştır. Bunun üzerine Tai-tsu "Tye-la akıllı ve varışlı bir adamdır, onları karşılamaya onu gönderiniz" demiştir. O da aralarında yirmi gün kalmış ve dilleriyle yazılarını öğrenmiştir. Buna dayanarak Küçük Çidan (Kitan) yazısı işaretlerini meydana getirmiştir."¹⁰ Tye-la (Tala)'nın meydana getirdiği Küçük Kitan yazısının Kitan devletinin resmî bir yazısı durumuna gelip yaygınlaşmasında Yalluğ Abavci'nin karısı, Uygur prensesi Şulug büyük bir rol oynamıştır.¹¹ Kitanların, Uygurlar ve diğer Türk kavimleri ile yaptıkları ilişkilerinde aynı yazıyı kullandıklarından bahsedilir. 924'den itibaren kullanılan Küçük Kitan yazısı, Türkistan'da kurulan Kara Kitan devletinin son zamanlarına kadar sürmüştür ve 1191'de hükümdarın verdiği bir yarlık üzerine iptal edilmişti. Bu yazı ile yazılan mezar hatıraları vardır. Kaşgar ve Yarkent gibi yerlerde üzerine aynı yazı yazılmış yadigârlar bulunmuştur. Araştırmacılar, bu yazıya çok önem vermektedirler. Çünkü, onun okuma yöntemi nasıldır, bunu kimse bilmiyor. Üstelik transkripsiyon sorunu da henüz çözülmemiştir.¹²

İslamiyetin Türkler arasında yayılmasıyla Uygur alfabesi hemen ehemmiyetini kaybetmemiş, Arap harfleri ile boy ölçüşerek, asıl Uygur sahası haricinde kalan diğer Türk kavimleri arasında da rağbet görmüştür. Yalnız, Buhara, Belh ve Semerkand gibi bazı İslam merkezlerinde, yeni din mensupları tarafından Uygur harflerinin kullanılmasına derhal nihayet verilmiştir. Şarki Türkistan'da ise, eskisi gibi, Uygur harflerinin kullanılmasına devam edilmiştir. Sonraları, Arap alfabesi tesiriyle gittikçe eski ehemmiyetini kaybetmeğe yüz tutmuşken, Moğol hakimiyetinin kuruluşu ile yeniden bir canlanma devresi yaşarak, uzun zaman Moğol devletinin resmî yazısı olmuştur.

9 S.G.Klyastorny , T.İ. Sultanov, *Türkün Üç Bin Yılı*, s.174, 2004, İstanbul, Selenge Yayınları. 牛汝极: 《莎车出土的哈喇汗朝阿拉伯语法律文书与《福乐智慧》研究》,《西域研究》, 1993年, 第二期, 第99, 100 页. 蒋其祥: 《新疆黑汗朝钱币》, 第36, 37, 38页, 1990 年, 乌鲁木齐, 新疆人民出版社.

10 *Türk Ansiklopedisi* ("Çidan" maddesi), 11.cilt, s.502, 1963, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

11 B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 1.cilt, s.116, 1971, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.

12 Kurban Veli, age., s.125.

Uygur alfabesinin 3. devri 13. asrın başlarından 15. asrın sonralarına kadar sürmüştür. Söz konusu dönemde Uygur alfabesinin nüfuzu daha yükselmiş, kullanım sahası Doğu'da Kore ve Hanbalık (Pekin)'tan Batı'da Osmanlıların sarayına, Kuzey- Batı'da ise Ukrayna ve Litvanya gibi ülkelere kadar yayılmış ve beynelmilel bir yazı durumuna gelmiştir. Aynı durumun ortaya çıkışı, elbette Moğolların Uygur alfabesini benimsemesi ve Moğol hakimiyetinin her sahasında çalışan Uygurlardan yetişmiş aydınların, devlet adamları, komutanlar ve memurların, katip ve bitigçilerin oynadığı rolü ile ilgilidir.

Moğolların Uygurlardan ilk olarak öğrendikleri şey Uygur yazısıdır. Aynı yazıyı Moğollara tanıtan ve bildiren adam, asıl Naymanlar sarayında çalışan Tatatunga (veya Taşatun)'dır. O, Moğollara yine damga kullanmayı ve devlet tahriratını öğretmiştir. Bu olay 1206'de vuku bulmuştur. O, Hanın oğullarına Uygur yazısıyla okuma yazamayı öğretmeye memur edilmiştir. Uygur yazısının kabulünün ilk neticesi Moğolların ananevi kanunlarının (yasa) yazıya geçirilmesi oldu. Yasa, yani Moğolların ananevi kanunlarını yazabilmek için Moğol gençleri Uygurlardan okuma yazmayı öğrenmeye mecbur edilmiştir. Bu nevi ihtiyaçlar, imparatorlar tarafından, sonra Körküz, Surğay, Uygurtay, Arın Temür, Torçi (Törçi), Kara Yiğaç Buyruk, Sakiz (Sakiş), Şiban ve Wen- Shue-nü gibi adamların Moğol prenslerine Uygur alfabesini öğretmeye memur edilmesine vesile olmuştur.¹³ Böylece, Moğollar arasında Uygur alfabesini öğrenme amacındaki bir eğitim akımı şekillenmiş ve ilk Moğol aydınları ortaya çıkmıştır. Cengiz Han'ın yakınlarından Uygur terbiyesine göre ilk yetişenin Şiki-Kutuku-Noyan olduğu anlaşıyor.¹⁴ Bilindiği gibi, bir ara *Cengiz Han'ın Kutadgu Biligi* adı da verilen Uygur alfabesi uzun zaman Moğol hakimiyetinin ve Cengiz soylu devletlerin resmî devlet yazısı olmuştur. Hükümdarların menşurları, kararları, buyruk ve yarlıkları, çeşitli mektupları, darbettiği sikkeler, ayrıca şiir, hikaye ve tarih eserleri de aynı alfabe ile yazılmıştır. Moğol İmparatorluğunun belli başlı şehirlerinde, Karakurum'da, Hanbalık'ta, Türkistandaki Kayalık ve Semerkant'ta, Horasan'daki Merv ve Herat'ta, Azarbaycan'daki, Tebriz, Meraga ve Sultaniye'de, Doğu Avrupa sınırlarındaki Altın Ordu merkezlerinde, Uygur ve Öngüt boylarına mensup Budist veya Nesturi Hristiyan Türk aydınları, saray kütüphanelerinde ve devlet hizmetlerinde faal idiler.¹⁵ Anlaşılmaktadır ki önceleri Uygurların öğrencileri olan Kitanlar gibi¹⁶, uzun zaman Göktürk ve Uygurların egemenlikleri altında yaşayan Moğollar da, 13. asırda iktidar başına geçtikleri sıralarda kültür bakımından çok aşağı bir düzeyde olduklarından toplumsal

13 B.Ögel, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, s. 42, 43, 54, 69, 71, 154, 155, 161, 189, 2002, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

14 V.V. Bartold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 415, 1990, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi. Hee--Soo- Lee, *İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*, s.141, 1988, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

15 *Türk Ansiklopedisi* ("Uygur Sanatı" Maddesi), 33.Cilt, s.140, 141.

16 Jean Paol Roux, *Türklerin Tarihi*, s. 168, 2004, İstanbul, Kabalcı Yayınevi.

hayattan devlet idaresine kadar her sahada Türk kültürünü öğrenmeye ve hakimiyet makamlarına Türkleri almaya mecbur olmuştur. Bilhassa, Moğolların kuvvet kazanması her şeyden önce Uygurlara borçlu olmuştur. Böylece, Uygurlar Altay'dan Orhun'a bütün Türk-Moğol devletlerinin, 12.asırdaki Naymanların ve 13.asırdaki Cengizhanlıların "Medeniyet hocaları" olma hakkını elde etmiştir.¹⁷

Bahsedildiği gibi, Moğolların ilk Hocaları ve ilk devlet memurları Uygurlar olduklarından Moğol imparatorluğu döneminde Uygur alfabesinde yazmak ve okumak yüksek bir bilimsel nüfuzun, şeref ve rütbenin simgesi olmakla birlikte insanın kaderini ve değerini tayin edecek bir güç ve vasıta durumuna gelmiştir. Bu hususta Cuveyni'nin yazdıkları ilginçtir. O, söyle diyor: "Dünyayı tahrip eden bu inkılapların neticesinde medreseler harap oldu, alimler öldürüldü. Bilhassa ulemanın toplanma yeri ve münevverliğin ocağı olan Horasan'da böyle oldu. Burada kalem sahibi olan büyük şahsiyetler kılıçtan geçirildi, sağ kalanlar için ise Uygur yazısını öğrenmekten başka çare kalmadı."¹⁸ Uygur alfabesinin nüfuzu göz önünde tutulan İbn Arabşah (1388-1450)'ın bir eserinde "Uygur alfabesiyle yazabilen kimse hor görülmez" diye kaydedilmişti.¹⁹ İlhanlılar devletinde Gazan Han (1295-1304)'ın tahta geçtiği sıralarda, çocukların beş yaşındayken Uygur alfabesini öğrenmeye tabi tutulduğunu biliyoruz. Uygur Alfabesi İlhanlılar çağındaki İran şairlerinin eserlerinde "Zülfıyar"e vesaiereye teşbih edilmiştir.²⁰ İslamiyetin derin bir kök salması neticesinde Arap alfabesinin kullanış sahası gittikçe genişlemesine rağmen, Türkler Uygur alfabesini kolayca terketmemiştir. Orta Asya ve İslam sahalarında kurulan Moğol devletlerinde de alfabelerin nüfuz dengesi Uygur alfabesi lehinde sürmüştür. Bu dönemin günümüze ulaşan metinleri arasında, Altın Ordu sahasına ait iki yarlık vardır. Biri, Tohtamış Han'ın 1393'de Lehistan-Litvanya kralı Yağayla'ya gönderdiği mektuptur, diğeri Timur tarafından Altın Ordu tahtına çıkarılan Timur Kutluk Han'ın 1397 yılında tarhanlığa çıkarıldığı bildirilen Muhammed adlı birisinin yarlığıdır. Bunun dışında asılları elimizde mevcut olmamakla birlikte Toktamış Han'ın Kırım'daki Cenevizlere yolladığı bazı yarlıkların da Uygur alfabesiyle yazıldığı bilinmektedir.²¹ Çağataylar sahasına aitleri ise sadece ferman, üst makamlara yazılan dilek ve antlaşma ile alakadar olan vesikalardır. Adı geçen vesikaların biri, günümüzde Berlin müzesinde muhafaza edilmekte olan T11D224 numaralı bir vesikadır. Bu, Çağatay'ın bir yarlığıdır.²² Diğerleri, kazılar sonucunda ortaya çıkan Tuğluk Timur ile oğlu İlyas Hoca zamanına ait çiftçilerin üzümlü yerler için ödenecek vergilerinin miktarını azaltmak hususunda yazdığı bir dilekçe ile

17 Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 133, 1996, İstanbul, Ötüken Neşriyat.

18 A. Zeki Velidi Togan, age., s.272.

19 Enver Baytur, *Şincang'diki Milletlarning Tarihi*, s. 631, 1991, Pekin, Milletler Neşriyatı.

20 A. Zeki Velidi Togan, age., s.272.

21 Melek Özyetgin, *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine Araştırmalar*, s.14, 2005, İstanbul, Ötüken Neşriyat.

22 (匈牙利) 兀.卡拉 著 范丽君译:《蒙古人的文字与书籍》,第42页,2004年,呼和浩特,内蒙古人民出版社.

ticari ilişkileri yansıtan bir antlaşma belgesidir.²³ Çin’de Hüküm süren Yüan devletine ait, Kansu’nun Chiu-Chuan bölgesinde, Çağataylardan Nom Tas adlı bir adamın 1326’de diktiği *Chong xiu Wen-zhu shi bei* (“Yeniden tamir edilen Wen-Zhu tapınağı yazıtı” anlamında gelir) adlı bir hatıra taş bulunmuştur. Aynı yazıtın Çin karakterleriyle yazılan ön yüzünde ve Uygur alfabesiyle yazılan arka yüzünde yirmi altışar satır vardır.²⁴ Uygur harfli yazmalar da dahil beş çeşit yazı ile yazılan bir vesika 19. asrın sonlarına doğru Pekin’in Kuzey-batı tarafından 48 km. uzaklıkta kalan Guan-Guo-xia vadisinde Chu-Yung-guan stupasında bulunmuştur. *Chian-ta katkıda bulunmuş insanlar yazıtı* adıyla anılan ve 1342 yılında dikildiği bilinen bu yazıt, Silatkey tarafından yazılmış aliterasyonlu dörtlüklerden oluşan bir eserdir. Pek çok araştırmacının üzerinde durduğu bu yazıt, Uygur alfabesinin stillerini araştırmak açısından büyük önemi haiz bir eserdir. Bu yazıtın yazı biçimine dayanan Japonya bilim adamlarından Teng-zhi –huang, Uygur alfabesinin büyük ve küçük olmak üzere iki yazı stiline var olduğunu iddia etmektedir.²⁵ Aynı sahadaki Moğollara ait bilinen en son vesika, Yüan devletinin yıkılış tarihinden biraz önce, yani 1361’de Chiu-Chüan’de dikilen *Da Yuan Shu-Zhou Lu ye Da-Lu-Ha-chi Shi-xi zhi bei* adlı yazıttır. Üzerinde Çince karakterde 23, Uygur alfabesinde 32 satır metin yazılan aynı yazıt, Kansu bölgesinde yerleşen sakinlerin durumunu anlatmaktadır.²⁶ Koryo’nun Moğol hakimiyeti altında tebaa bir hanedan haline düşmesinden sonra Moğol saray mensupları başta olmak üzere pek çok Uygurun Koryo sarayında görev almaları, netice itibarıyla Koryo sarayında Uygurcanın yayılmasına sebep olmuştu. Bu sebeple Yüan sarayı ile fiili haberleşme yapması ve Ta-tu’daki Moğol ve Türk memurlarıyla yakın, dostça münasebetlerde bulunması mecburi olan Koryo saray mensupları ve üst düzey memurları için artık Uygur alfabesi ve lisanını öğrenmek şart olmuştu. Bu yüzden Koryo hanedanı üzerinde Moğol tesirinin en kuvvetli olduğu zamanda (13.yüzyılın ikinci yarısından 14.yüzyılın ortalarına kadar) Uygur yazısı ve lisanı Kore’de çok yaygın olmuş ve gayr-i resmî bir saray lisanı haline gelmiştir. Bu, aynı dönemde Türk kültürünün Kore’de yayılmasında en önemli unsur olmuştu.²⁷ 1368’de Yüan hakimiyetine son veren Çinlilerin Ming devletinde de Uygur alfabesine ilgi duyulmuştur. Ming devletinde Han-len akademisine bağlı bir yabancı diller merkezi vardı. Bu merkezin bir bölümünü teşkil eden İdikut sarayı ise, Uygur dili ve alfabesi öğrenimiyle uğraşıyordu. Aynı bilim sarayının İmparator Yong-le yıllarında (1403-1424), Çin ve-Uygur yazılarıyla telif ettiği *İdikut Sarayı Sözlüğü* ise bir seri kelimeler sözlüğüdür.

23 田卫疆：《丝绸之路与东部察合台汗国史研究》，第216页，1997年，乌鲁木齐，新疆人民出版社。

24 耿世民，张宝：《元回鹘文重修文殊寺碑》，《考古学报》，1986年、第二期，第253-264页。

25 扬富学：《回鹘文献与回鹘文化》，第101页，2003年，北京，民族出版社。

26 耿世民：《回鹘文〈大元苏州路也可达鲁花赤世袭之碑〉译释》，《向达先生纪念论文集》第440，454页，1986，乌鲁木齐，新疆人民出版社。

27 Hee-Soo Lee, age., s. 174, 175.

Günümüzde muhtelif istinsah nüshaları Çin’de Pekin kütüphanesi ve Merkezi milletler kütüphanesinde muhafaza edilmekte olan *İdikut Sarayı Sözlüğü*’nde, Astronomi, coğrafya, mevsim, bitkiler, hayvanlar, şahslar, vücut yapısı, ev-hane, aletler, giysiler, mücevherat, içkiler, kültür, renkler, durumlar, kıyafet, sayılar, insan hususiyetleri ve ek kelimler gibi 17 sahayı ilgilendiren 1002 sözcüğe yer verilmiştir. Bundan başka yine 1664-1665 tarihlerinde, *İdikut sarayı vergi metinleri* adında Uygur-Çin yazılarında karşılaştırmalı olarak hazırlanan bir mektuplar koleksiyonu vardır. Dört bölümden oluşan bu koleksiyonun ilk üç bölümünde 87 parça mektup verilmiştir. Son bir bölümü ise Uygurca ve Çince sözlüklerin yığınıdır.²⁸ Uygur alfabesinin 3.devresine tekabül eden bu sözlükler, Türk yazı sisteminin Çin’deki etkilerinden belirli bir ölçüde bilgi vermekle birlikte 15.asırda Turfan ve Kumul’da yaşayan Uygur Türklerinin sözlük hazinesini ve politik mektup edebiyatının ayrı cephelerini anlamak bakımından büyük bir ehemmiyet taşımaktadırlar. Bundan başka, Mançu imparatorluğu dönemi (1616-1912)’nin yazarlarından Lu-Si-yün’ün ve Wen-Ting-Shi’nin eserlerinde de Uygur alfabesi örnekleriyle tanıtılmıştır.

Şunu ayrıca belirtmek icap eder ki, Moğollar, Uygurlardan sadece alfabe sistemini almakla yetinmiyor, bu vasıta ile Uygurcada yerleşmiş diğer bir çok maddi ve manevi medeniyet unsurlarını da almaya mecbur kalmışlardır. Hatta daha sonraları Moğollar bu harfleri Mançulara da vermişlerdi. Moğol idaresine geçen Uygurlar, kendi alfabeleriyle, ister tercüme, ister telif yolu ile olsun, vücuda getirdiği birçok eserle Moğol edebiyatının zenginleşmesine yardım etmişlerdi. Hatta Moğolların dillerinin tekamülünü Uygurlara ve Tibetlilere borçlu olduklarını söyleyebiliriz. Orta Asya’nın diğer dil unsurları, Uygurca vasıtasıyla Moğol diline girmiş ve bu sayede Moğol dili zenginleşmiştir. Uygurlardan yazı sistemini almakla birlikte kültürünü benimseyen Moğollar Orta ve Batı Asya’da çabuk Türkleşmiştir.

Moğol kabuklarını bırakan ve büsbütün Türk kültüründe yetişen Timur’un ²⁹ kurduğu devlette Uygurlar ve Uygur alfabesine duyulan ilgi oldukça dikkati çekmektedir. Timur’un sarayında ve başlıca şehirlerindeki hükümet makamlarında katiplik görevini hep Uygurlar üstlenmiştir. “Bahşi” adı verilen bu katipler, Timurluların son mümessilleri zamanına kadar özel olarak Uygur alfabesinde yazmakla uğraşmıştı. 15.asırda Herat ve Yezd şehirleri Uygur alfabesini yayma merkezi olmuştur. Söz konusu devrede devletin resmî yazışmalarında Uygur alfabesinin kullanışı devam etmekle birlikte Türk kültürünü aydınlatmak bakımından pek önemli bir rol oynayan birçok eser aynı alfabe ile yazıldı veya yeniden istinsah edildi. Yarlıklar, mektuplar, şahzadilere mahsus vasiyetnameler, destanlar, edebiyat, coğrafya ve tarih eserleri, hatta saf

28 热扎克. 买提呢牙孜 (主编): 《西域翻译史》, 第 191 页, 1997 年, 新疆大学出版社.

29 [日] 羽田亨著 耿世民译: 《西域文明史概论》, 第 182 页, 2009 年, 北京, 中华书局.

dini mahiyet taşıyan bazı eserler bunların arasındadır. Örneğin, Timur tüzükatı, Timur'un Mısır'daki Memlük sultanlarına gönderdiği mektuplar, 1422 tarihli Şahruh'a ait bir soyurgal yarlığı, 1468 tarihli Ebu Said Küregen'in Ak Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a gönderdiği mektup, tarihi 1469 yılı olarak tespit edilen Babur Şah'ın babası Ömer Şeyh Mirza'nın, Mir Seyyid Ahmed adlı birine gönderdiği mektuplar Uygur harflidir. Bunun yanı sıra Timur'un Suriye'de iken müverrih İbn Haldun'dan Septe boğazı taraflarının coğrafyasına ait aldığı ifadelerden bizzat istifade edebilmek için bu yazıları Uygur yazılı Türkçeye naklettirmişti. Sır derya'nın kuzeyinde Ulutav dağları tepesinde diktirdiği heykelin yazısını da Uygurca yazdırmıştı.³⁰ Timur'un emri ile Uygur Bahşileri tarafından Uygur harfleriyle ve Uygur dilinde yazılmış *Tarih-i Hani* adlı bir vekayinameden de bahs olunmaktadır.³¹ Aynı kitabın büyük Türk şairi ve düşünür Ali Şir Nevai'nin babası Giyaseddin Bahşi'nin yazmış olduğunu ileri sürenler de vardır.³² Timurlular döneminde yazılan tarih kitaplarının en meşhuru, 1425'de tamamlanan Şerefüddin Ali Yezdi'nin *Zafername*'sidir. Şerefüddin aynı kitabı yazarken, Timur'un seferlerinin Uygurlar tarafından yazılan manzum tarihini de kullanmıştır.³³ Tarihlerde *Tarih-i Hani* tesmiye edilen bu Türkçe eserlerden *Tarihi Yasa* ismini taşıyan bir nüshası 1920 senesine kadar Buhara'da emirin sarayında bulunmuş ve mezkur senenin ihtilallerinde kaybolmuştur, yani aslında Mirza İsmameddin Karavulbegiye ait bulunup emir tarafından müsadire edilen bu eser Ruslar 1920'de Buhara'yı işgal edip erk'i (hükümet sarayını) bombardıman ettiklerinde telef olmuştur.³⁴ Bu gibi Uygur kroniklerinden birisinin yakın zamanlarda Türkistan'da meydana çıkarılmış olduğu öğrenilmişti. Doğu Türkistan'da Türkçeye çevrilerek kısmen Uygurca yazılmış olan *Cuveyni Tarihi* tercümesi de mevcuttur.³⁵ Bu dönemin göze çarpacak bir özelliği eski geleneklere bağlı bazı büyük begler adına Uygur alfabesinde eserler yazıldığı ve yeniden istinsah edildiğidir. İslami devirde, muhtelif Türk ülkelerinde Uygur alfabesiyle yazılan eserlerin en büyüğünü *Kutadgu Bilig* teşkil etmektedir. Bu eserin bugün ele geçen üç nüshasından ancak birisi Uygur harfleri ile yazılmıştır. Bunun istihzah tarihi 1439 yılıdır. *Atebetül Hakayık*, *Bahtiyarname*, *Miraçname*, *Tezkiretül Evliya*, *Mahzen-i Mirhaydar*, *Harazmi'nin Muhabbetnamesi*, *Siracül-Kulub*, *Mesele kitabı*, *Rahatül-Kulub*, Lutfi, Cevheri, Kamberoğlu, Kasım ile Mansur Bahşi'nin şiirlerini ihtiva eden ve British Museum'da bulunan yazma bir mecmua vesairedir.³⁶

30 A. Zeki Velidi Togan, age., s.86. Melek Özyetgin, age., s.61.

31 V.V. Barthold, age., Türkçe, s. 56.

32 Geyretcan Osman, *Uygurlar Şerk'te ve Ğerp'te*, s. 354, 2002, Ürümçi, Şincang Helk Neşriyatı.

33 V.V. Barthold, age., s.56.

34 A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, s. 55, 1985, İstanbul, Enderun Kitabevi.

35 A. Zeki Velidi Togan, age., 1981, s.87,

36 A.Caferoğlu, age., I, s.179.

Timurluların sarayında bile adı geçen sülalenin son mümessilleri zamanına kadar Bahşı ünvanı ile Uygurca yazan katiplerin hükümdar nezdindeki yerini anlamak için Çağataylar sahasına bir göz atmak gereklidir. Anlaşıldığına göre, Çağatay Hanlarının idaresi altında bu katipler, sarayda İslam kültürünün temsilcilerinden daha çok itibar gördükleri gibi tarihî olayların kaydedilmesi tamamen onların elindeydi.³⁷

Uygur yazısı, Timurlular sahasında hakim yerini devam ettirirken Batı Asya'da da etkilerini sürdürüyordu. İlhanlılar devletinin kalıntıları üzerinde kurulan Celayirler Uygur alfabesini tatbik ettikleri gibi, Osmanlılar sarayında da Uygurca yazabilen katipler vardır. Fatih ve II. Bayezid dönemleri Osmanlı sarayının Uygur yazısına en sempati duyduğu bir devir olmuştur. Hatta II. Bayezid'in Uygur alfabesi ile yazmayı ve okumayı öğrenmiş olduğunu biliyoruz. II. Bayezid'e Uygur harflerini öğretmek için yazılmış bir risale Millet Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir.³⁸ 1447 yılında Tebriz'de Cihan Şah Türkmenin saray kütüphanesinde Uygur harfleriyle Doğu Türkçesinde yazılmış bir *Oğuzname* bulunduğu dair kayıt vardır. Bunun, şıgavul denilen memur tarafından Osmanlı elçisine okunduğunu burada elçi olarak bulunan müverrih Şükrüllah'tan öğreniyoruz. Herhalde bu, Reşideddin tarafından kitabına dercolunan *Oğuzname*'nin Uygurcası olsa gerektir.³⁹ Böyle Uygur yazısıyla yazılmış *Oğuzname*, Osmanlılarda da mevcut olmuştur ki, Yazıcıoğlu bundan bahseder.⁴⁰ Topkapı sarayında Timurluların Uygurca yazılı şeceresi bulunmaktadır (N. 2152) ki, Timur'un, ecdadının, oğul ve torunlarının resimlerini ve onlara ait kısa kayıtları, ezcümle efsanevi Alangua'nın, Budizm tesiriyle yapıldığı anlaşılan, muhayyelen bir resmini, yanında bir kurt resmi de olduğu halde ihtiva etmektedir. Fatih zamanından kalan alfabe kitapları ve listeleri de bize kadar gelmiştir.⁴¹ Altın Orda hanlarında Seyyid Ahmet Han Bin Ahmet Han'ın Astrahan'ı idare eden oğlu Kasım Sultan'ın kütüphanesi için Farsçanın yanında Uygur harfleriyle Moğolca yazılan bir *Şu'b-i Pençgane* ("Beş milletin şeceresi") nüshası Topkapı sarayı kütüphanesinde (N.1937) bulunmaktadır.⁴² İstanbul'da Osmanlı hükümdarlarından Fatih dönemine kadar özellikle Doğu Türklerle yapılan yazışmalarda Uygur alfabesinin kullanıldığı bilinmektedir. Fatih Sultan Mehmet'in 1473 yılında Otlukbeli savaşını kazandıktan sonra Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey'in memleketine zaferini bildirmek için gönderdiği bir mektup Uygur alfabesi ile yazılmıştı. R. R. Arat, bu yarlığın sarayda çalışan Şeyh-zade Abdurrazzak Bahşı tarafından

37 V. V. Barthold, age., s.54.

38 M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 387, 2004, Ankara, Akçağ Yayınları.

39 A. Zeki Velidi Togan, age., 1981, s.272.

40 A. Zeki Velidi Togan, age., 1981, s. 380.

41 A. Zeki Velidi Togan, age., 1981, s. 381.

42 A. Zeki Velidi Togan, age., 1981, s. 382.

kaleme alınmış olduğunu bildirmektedir. İlhanlılar, Altın Ordu ve Timurlular devletinde görüldüğü gibi, Osmanlı sarayında Uygur alfabesi ile yazan katiplere de “Bahşı” adı verilmişti. Ebu Seyyid ile Fatih Sultan Mehmet’in Uzun Hasan’a gönderdiği mektup ve zafernamelerin Uygur alfabesi ile yazılması Akkoyunlu sarayında da aynı alfabenin kullanılmış olduğunu göstermektedir. Bu tarihten bir sene sonra, yani 1474’de *Kutadgu Bilig*’in Herat nüshası İstanbul’a getirilmişti. Bu hususta esere sonradan eklenmiş şu kayıt vardır : “sekiz yüz yetmiş dokuz tarihinde, yılan yılında, Abdurazzak Şeyh-zade Bahşı için, Fenarı – zade Kadı Ali İstanbul’dan mektup göndererek, Tokat’tan getirttiler, mübarek olsun, devlet gelsin ve mihnet gitsin.”⁴³ Aynı zamanlarda Mısır Memlukları bile yanlarında Uygurca bilen tercümanlar bulundurmuş ve *Kutadgu Bilig*’i Arap harfleriyle yazdırmışlardı.⁴⁴ Osmanlılarda Uygur yazısına ve Uygurcaya gösterilen ilgiler, Osmanlılar ile Timurlular arasında kurulan yoğun bir ilişki sonucunda ileri geldiği gibi, Fatih’in Osmanlılar ile Orta Asya ve Horasan arasında edebi dil birliğini tatbikat sahasına geçirmek için gösterdiği çabaların da bir payı vardır.

9.asırdan 15. asrın son yarısına kadar olan dönem, Uygur alfabesinin gelişme çağlarını teşkil eder. Özellikle, 13.asırda Moğolların Türk kültürünün etkileri altına girmesi ve geleneklerine çok bağlı kalan Uygurların gittiği her yere kendi kültürünü taşıması neticesinde Uygur alfabesi Japon Denizi’nden Ak deniz’e kadar yayılmıştır. Bunun yanı sıra yazılışındaki kolaylık da bu alfabenin yayılışının başlıca sebeplerinden biri olmuştur. “Fakat, İslamiyetin Türkler arasında kökleşmesi, bu harflerin ehemmiyetini gittikçe kaybettirmiştir. Başlangıçta Arap harfleriyle beraber Uygur harfleri de kullanılmışsa da, nihayet 15. asrın sonuna doğru Türk ilim merkezlerinde kullanımdan tamamıyla kaldırılmıştır. Böylece, Arap ve Uygur harfleri arasındaki uzun süren mücadele, nihayet Arap harflerinin galebesi ile neticelenmiştir.”⁴⁵

Uygur alfabesinin dördüncü devri 16.asırdan 18.asra kadardır. Bu, Uygur alfabesinin son çağlarıdır. Aynı çağlarda devletin resmî yazışmalarından ve ilim sahasından çıkarılan, sadece bu dönemde Budacılığa ait bir yazı zannedilen Uygur alfabesi halk arasında değerini korumuştur ve Kansu’da Budist Uygurlar arasında sürmüştür. Bu hususta aşağıda verilecek bir kayıt çok ilginçtir. Uygur alfabesinden bahseden Fars muharriri Mehmet Kafur Han, 1727’de ikmal ettiği eserinde bu alfabenin intişar sahasını şöyle anlatmaktadır “ Oğuz han zamanındaki Uygur yazısı öyle bir dereceye vardı ki, hala zamanımızda Türkistan’da aynı yazı kullanılmaktadır.” Bu iddia mübalağalı değildir. Çünkü, son yapılan araştırmalar Kaizer Kanghi’nin hakimiyetinin 26 ve 27 yıllarında, yani 17.yüzyılın başlangıcında, Uygur alfabesinin kullanıldığı sabit olmuştur.

43 R.R.Arat, *Kutadgu Bilig, I Metin*, s. 35, 1979, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

44 A. Zeki Velidi Togan, age., 1981, s. 86.

45 A. Caferoğlu, age., I, s. 186.

Hatta 18. asrın başlangıcında Dun-Huang, Gu-Çjou, Gan -Çjou adlarını taşıyan yerlerdeki Budist manastırlarında bu yazı parlak bir devresini yaşamıştır.⁴⁶ Anlaşıyor ki, Uygur alfabesi, 15. asrın sonralarına doğru büyük Türk ilim merkezlerinde iptal edilmesine rağmen bazı sahalarda terkedilmemiş ve son kullanış sahası Kansu'daki Dun-huang bölgesi olmuştur. Aynı dönemden günümüze ulaşan tek eser, 1687'de istinsah edilen *Altun Yaruk*'tur. S.E. Malov tarafından 1910'da Çin'in Gansu (-Kansu)'da Su -cou şehri yakınlarında bulunan bu eser, Petersburg Asya müzesinde muhafaza edilmektedir.⁴⁷ 16.asırdan sonra sadece mahdut olarak Kansu'da eserlerini veren bu alfabe, muhtemel 18.yüzyılın ortalarından itibaren tarihe karışmış oluyor. Blokhet'in Vambery'ye dayanmak suretiyle ileri sürdüğü Uygur yazısının 19.yüzyılın ikinci yarısında Aksu ve Karaşar (doğrusu Kaşgar) gibi şehirlerde mollalar tarafından kullanıldığına dair bir görüş, P. Pelliot tarafından Tanrı dağlarında ve Cungarya'da yaşayan ve Lama Budizmine inanan göçebe Moğolları İslamlaştırmak için Kaşgar'lı veya Aksu'lu mollaların çok normal olarak Moğol yazısını öğrenmeğe yönelmiş olduklarıyla izahlanmaktadır.⁴⁸

Sonuç, menşei Soğd yazısına dayanmasına rağmen Uygurların elinde bir Türk millî yazısı durumuna getirilen ve yine Uygurların gösterdiği bağlılıklar sayesinde Moğollar döneminde üç kıtada yayılan Uygur yazısı, dört döneme ayrılmak üzere yaklaşık 1300 yıllık bir tarihe sahip olmaktadır. Bilhassa, Türklerin hayatı ve düşüncesine ait en önemli eserleri bırakmakla Türk kültürünün gelişme çağlarını müşahade etmektedir. Dört yüzyıl Türkler için umumi bir yazı olan, iki yüzyıl beynelmilel bir yazı hüviyetini kazanan Uygur alfabesinin Türk kültürü muhitinden çıkarılması, Asya'nın doğu ve batı kesimlerinden Orta Asya'ya yönelik kültür akımlarının etkileri neticesinde vuku bulmuştur. İslamiyet sayesinde Türklerce benimsenen Arap alfabesi, yavaş yavaş Uygur alfabesinin kullanış sahasını daralttı. Nihayet, Orta Asya Türk kültürü muhitinde kendi nüfuzunu kaybeden bu yazı, Budacı Uygurlara has bir yazı olarak Kansu'da muhafaza edildi. Fakat, Mançu imparatorluğunun batıya yönelen istismarcı bir politikasının sayesinde Orta Asya'ya doğru akan Çin kültürü de, Uygur yazısına olumsuz bir etki gösterdi. Böylece, Kansu'da çok mahdut bir sahalarda yaşayan bu Budacı Uygurlar Çin kültürüyle boğulmaya başladılar. Onların muhafaza ettikleri Uygur yazısının yerini de Çin yazısı aldı. Nihayet, Mançu imparatorluğunun Orta Asya doğru açılması, Uygur yazısının en son direndiği bir bölgede tarihe karışmasına neden oldular.

46 A. Caferoğlu, age. , I , s.178, 179.

47 Ceval Kaya, *Uygurca Altun Yaruk (Giriş, Metin ve Dizin)*, s.7, 1994, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

48 P. Pelliot, age., s. 99-100.